Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması:

İstanbul Tecrübesi

EDİTÖRLER
Mehmet Fatih ARSLAN-Muhammed Veysel BİLİCİ

İSTANBUL 2010

Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması/İstanbul Tecrübesi

ISBN
978-975-404-880-3

EDİTÖRLER
Mehmet Fatih ARSLAN-Muhammed Veysel BİLİCİ

YAYINA HAZIRLAYAN
UÇAN TASARIM ORGANİZASYON ATOLYESİ

KAPAK TASARIM
Emrah OTYAKMAZ

MİZAMPAJ
Burhan MADEN

BASKI - CİLT
PELİKAN BASIM

İLETİŞİM VE İSTEME ADRESİ
Adres: Baba Hasan Alemi Mahallesi
Horhor Caddesi Kavalalı Sokak No:1 A Blok 34091
Fatih / İstanbul
Telefon: +90 212 532 60
Faks: +90 212 532 62 07

e-mail: mfarslan@istanbul.edu.tr , veyselbilici@gmail.com

Bu eser 15-17 Nisan 2010 tarihlerinde İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen "Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması: İstanbul Tecrübesi" başlıklı uluslararası sempozyumda sunulan bildirilerin derlenmesiyle oluşturulmuştur.

© Bu kitapta yer alan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.
© Bu derlemenin edisyon olarak yayım hakları İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne aittir. Kısa alıntı dışında herhangi bir yolla çoğaltılması ya da başka bir bütün içinde yayımlanmaları izne bağlıdır.

Kilise Defterleri'ne Göre İstanbul'da Gayrimüslim Cemaatlerin Dini Ve Sosyal Görünümü: Üç Numaralı Kilise Defteri Örneği

Hakan Olgun(*)

Giriş

Osmanlı çoğulcu yapısı, özellikle farklı dini mensubiyetlere tanıdığı din ve ibadet özgürlüğünü içermektedir. Gayrimüslim cemaatlere yönelik geniş bir hoşgörü ve iyi niyet temeline dayalı olarak ihdas edilmiş olan hukuk sisteminin uygulanmasıyla ortaya çıkan toplumsal yapı, tarihin en önemli çoğulcu toplum politikasını işaret etmektedir. Şüphesiz bu söylem sadece bir retorik değil, tarihi vesikalar ile delillendirilen bir vakıayı ifade etmektedir. Osmanlı arşiv belgeleri bu hususun en güçlü tanıklarıdır. Bu arşiv belgeleri objektif bir gözle değerlendirildiğinde, Osmanlı'nın dini ve kültürel çoğulculuğunun belli başlı dönemlere ve bazı idareci şahsiyetlere bağlı olmadığını; farklı inanç sahiplerine tanınan hakların yüzyıllarca devam eden hukuk kodları çerçevesinde garanti altına alındığını göstermektedir. Söz konusu hukuk kodlarının uygulamaya ilişkin boyutları hakkında bilgi veren arşiv kaynaklarının başında ise Kilise Defterleri gelmektedir.

Osmanlı beldelerinde yaşayan gayrimüslimlerin dini ve hayri kurumlarının inşa ve tamiri hakkındaki fermanları içeren Kilise Defterleri serisinden üçüncü defterin (BOA. DVNS.KLS.d.03) ele alındığı bu makalede, daha çok İstanbul'daki gayrimüslimlerin dini, sosyal ve eğitim işlerine ilişkin binaların tamirine ait örneklere işaret edilmiştir. Kilise Defterleri'nde yer alan fermanlar öncelikle Osmanlı'nın dini farklılıklara yönelik hoşgörüsünün, binaların inşa ve tamir uygulamaları açısından adeta teknik ifadesini içermektedir. Bu fermanlar ayrıca, Osmanlı'nın gayrimüslim huku-

(*) Yard. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

kuna ilişkin güçlü bir delil kaynağını da ifade etmektedir. Dolayısıyla söz konusu defterde yer alan fermanlar Osmanlı hoşgörü geleneğiyle birlikte değerlendirilmek durumundadır.

Osmanlı'da Din ve İbadet Hürriyeti

"Osmanlı" ifadesi, bir imparatorluğu nitelemekle birlikte, sahip olduğu çok farklı dini ve etnik gruplardan müteşekkil tebaasını yüzyıllar boyunca huzur ve sükûnet içinde idare eden güçlü bir siyasi sistemin adı olmuştur. Osmanlı'nın bu niteliği kazanmasında şüphesiz tebaasi arasındaki gayrimüslim cemaatlere yönelik tutum ve politikası en önemli gerekçeyi ifade etmektedir. Farklı din mensuplarının, "millet-i hâkime"nin sahip olduğu İslam inancı ve gelenekleri içinde kendine geniş bir yer bulması ve günlük hayatta dahi Müslüman çoğunluk arasında inançlarını sürdürüp dini ve kültürel geleneklerini devam ettirmesi bu hususu açıkça ifade etmektedir. Dolayısıyla Osmanlı devleti kuruluşundan itibaren gayrimüslimlerin inanç, ibadet ve geleneklerini koruyup sürdürmesine önem vermiş ve bu işleyişi hukuk kodlarına dönüştürerek gayrimüslimlere tanınan hakları devlet güvencesi altına almıştır. Bu çerçevede oluşturulan hukuk manzumesi içinde gayrimüslimlere kendi dini liderlerini seçme ve bu dini liderler öncülüğünde kendi dini, adli ve eğitim düzenlemelerini gerçekleştirme hakkı tanınmıştır. Bu hakka bağlı olarak bütün gayrimüslim unsurlar, kendi mezheplerine göre dini ibadetleri ile geleneklerinin gereklerini büyük bir serbestlik ve hoşgörü içinde gerçekleştirmişlerdir.

İbadet ve ayinlerin gerçekleştirilmesi için şüphesiz en gerekli olan unsur ibadethanelerdir. Bu ibadethanelerle birlikte gayrimüslim cemaatlere ait okullar, yetimhaneler ve hastanelerin imar ve idaresinde gayrimüslimler yetkili olmuşlardır. Bu nedenle gayrimüslim topluluklar kendilerine mahsus kilise, manastır, havra ve diğer ibadet yerleri ve mezarlıkları ile birlikte pek çok sosyal ve eğitim kurumuna da sahip olmuşlardır. Başta kiliseler ve kiliselere ait vakıf arazileri olmak üzere gayrimüslimlerin sahip olduğu bütün vakıf mülkleri devlet tarafından korunmuştur. Resmiyeti fermanlarla belirtilen gayrimüslim ibadet yerleri böylece kesin bir dokunulmazlığa sahip olmuştur. Devlet, bu ibadet yerlerinin iç teşkilatına ve idaresine kesinlikle karışmamış; ibadet yerlerinin idaresi ilgili cemaatlerin kendi yönetimlerine bırakılmıştır.[1]

Osmanlı hukuk sisteminde kendilerine tanınan haklar çerçevesinde gayrimüslimler her türlü dini ibadetlerini yerine getirme ve sosyal işlerini yürütme hakkına sahip olmuşlardır. Ancak bununla birlikte bu hukuk sistemi gayrimüslim cemaatlerin dini ve hayri kurumlarının inşa ve tamiri konusunda da kesin ölçütler içermiştir. Nitekim Osmanlı yönetimi yeni kilise ve havra yapımına çok sınırlı düzeyde izin vermiştir. Var olan mabetlerin tamiri hususunda da kapsamlı bir prosedür bağlamında

1 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul: Risale, 1996), s. 45.

padişah veya sadrazamlık makamından izin alınması gerekmiştir. 19. yüzyılda ilan edilen Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla birlikte gayrimüslimlerin hukuki statülerinde, dini ve sosyal yaşamlarında önemli değişiklik yapacak düzenlemeler tespit edilmiştir. Islahat fermanı hükümlerine göre gayrimüslimlerin ibadetlerini serbestçe yapabilmeleri için gerekli tedbirler alınacak ve kimsenin ibadetini yapmasına mani olunmayacaktır. Örneğin belli bir mahalde sadece bir tek mezhebe mensup gayrimüslimler ikamet ediyorsa bu kişilerin her türlü dini ayinlerini açıkça yapabilmeleri hakkı tanınmıştır. Nitekim daha önce, özellikle bir mahalde Müslümanlar sakin bulunuyorsa, o mahalde gayrimüslimlerin açıktan açığa kendi mabetlerinin dışında ayin yapması durumu belli istisnai durumlar dışında söz konusu olmamıştır.[2] İbadet özgürlüğünün genişletilmesinin yanı sıra ibadethane, mezarlık, okul ve hastanelerin inşa ve tamiri konusunda da bu dönemle birlikte yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bir yerleşim yerinde oturanların çoğunluğu aynı mezhebe mensupsa kilise, okul, hastane, mezarlık gibi yerlerin onarımında zorluk çıkarılmayacak, yeniden yapılması gerektiğinde bu durumun gayrimüslimlerin dini liderleri aracılığıyla Bâb-ı âli'ye bildirilmesi ve bu durumun tasvibi sonrasında yeni binanın yapımına başlanması söz konusu olmuştur.[3]

Bilgi Kaynağı Olarak Kilise Defterleri

İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan gayrimüslim cemaatlerin dini, sosyal ve diğer kültürel yaşamlarına dair ipuçları veren temel kaynaklar arasında Diva-ı Hümayun defter serisindeki Muahedeler kısmında bulunan "Gayrimüslim cemaatlerine mahsus defterler" ile "Kilise defterleri" öne çıkmaktadır.[4] "Kilise Defterleri" gayrimüslimlerin her türlü dini ve sosyal kurumlarının bakım, onarım ve yenilenmesine dair yazışmaları içeren belgeler içinde önemli bir yer tutmaktadır. Kilise Defterleri'nde, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslim cemaatlere ait kilise, okul, yetimhane ve hastane gibi devlet tarafından resmi ruhsat verilmesi yönünde ilan edilen fermanların kayıtları bulunmaktadır.

Kilise Defterleri'nin adedi sonradan yapılan eklemlerle 10'a çıkarılmıştır. Bu seri Hicri 862-1340 / Miladi 1458-1922 tarihleri arasındaki dönemi ihtiva etmekte olup aşağıdaki şekilde tasnif edilmiştir[5].

2 Bkz. Önder Kaya, *Tanzimattan Lozan'a Azınlıklar* (İstanbul: Yedi Tepe, 2004), s. 90.
3 Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 115.
4 Coşkun Üçok, "Türk Hukuk Tarihi Rakımından Devlet Arşivinden İstifade İmkânları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(1), 1951, s. 697.
5 Kilise Defterleri'nin tasnif ve içeriğine ilişkin daha fazla bilgi için bkz. Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Egitim-Ögretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 9, 1998.

Kilise Defterleri Listesi

Sıra No	Defter Adı	Tarih (Hicri)	Tarih (Miladi)	Sahife Adedi
1	Kilise Defteri	C.1286-R.1290	1869-1873	177
2	Kilise Defteri	R,1290-Za.1304	1873-1887	238
3	Kilise Defteri	Za.1304-L.1317	1887-1900	285
4	Kilise Defteri	L.1317-S.1326	1900-1908	332
5	Kilise Defteri	S. 1326-N. 1329	1908-1911	248
6	Kilise Defteri	Ş.1329-Z.1331	1911-1913	243
7	Kilise Defteri	Ca. 1332-Za. 1340	1913-1922	88
8	Kilise Defteri	L.860-Ra.1171	1553-1757	41
9	Kilise Defteri	L.864-Ra.1331	1557-1913	
10	Kilise Defteri	Ra. LO15-C.1099	1608-1688	

Bu defterler üzerinde hazırlanan fihristte, bu dini müesseseler, bulundukları yerlere göre şu şekilde gruplandırılmıştır: İstanbul, Hüdavendigar, Ankara, Aydın, Kastamonu, Sivas, Erzurum, Ma'muretü'l Aziz, Trabzon, Cezair-i Bahr-i Safid, Selanik, Kosova, Trablusgarp, Beyrut, Halep, Musul, Mısır, Yemen, Bitlis, İşkodra, İzmid, Biga, Çatalca, Cebel-i Lübnan, Konya, Adana, Diyarbakır, Van, Edirne, Yanya, Suriye, Bağdad, Kudüs, Manastır, Kal'a-i Sultaniyye.

Kilise Defterleri'nde yer alan vesikaların, genel anlamıyla daha çok Osmanlı devletinde yaşayan gayrimüslimlerin din-ibadet ve eğitim-öğretim hürriyetleri ile sosyal amaçlı kurumları bakımından önemli bilgiler ihtiva ettikleri görülmektedir. Söz konusu vesikalar şüphesiz gayrimüslimlerin dini, sosyal ve eğitim alanlarıyla ilgili daha fazla bilgi içermekle birlikte bu belgelerden adı geçen beldelerin gayrimüslim nüfusları da tespit edilebilmektedir. Dolayısıyla Kilise Defterleri, Osmanlı gayrimüslimlerinin demografik durumları bakımından da önemli bir kaynaktır. Söz konusu defterler, özellikle İstanbul'da nüfus yoğunluğuna bağlı olarak gayrimüslim unsurların yeteri kadar kilise, manastır ve havraya sahip olduklarının bilgisini vermektedir. Yıllara göre mevcut dini yapı sayıları karşılaştırıldığında da bu durum açık olarak ortaya çıkmaktadır. Mesela, İstanbul'da 1885 yılında 60 Rum-Melkit Katolik Kilisesi, 1 Bulgar Katolik Kilisesi, 1 Rum Melkit Katolik Kilisesi ve 36 Yahudi Havrası olmak üzere 148 kilise ve havra yer almaktadır.[6] Ancak gayrimüslim cemaatlerin mülkiyet haklarına yönelik serbestliğin artırıldığı Islahat Fermanı'nın ilanı ve Tanzimat döneminden sonra yani 19. yüzyılın son yıllarında İstanbul'daki gayrimüslim cemaat mabetlerinin sayısı 169'a çıkmıştır.

6 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul: Risale, 1996), s. 46.

İbadet yerleri öne çıkmakla birlikte gayrimüslimlere ait bütün sosyal kurumların tamir süreci hakkında bilgi veren söz konusu vesikalarda dikkat çeken ortak noktalar ise şunlardır: (i) Fermanlar, inşa ve tamir edilecek kilise, okul veya hastane hangi vilayette ise o vilayetin valisine, zaman zaman da vali ile beraber sancak mutasarrıfına hitaben yazılmıştır. (ii) Patrikhanenin izin talebi belirtildikten sonra, konunun mahallerinde incelenip nereye ve hangi ölçülerde yapılacağı tespit edilmiştir. Bu çerçevede duvar kalınlıkları, yüksekliği, genişliği, pencere ve kapı sayısı ile ahşap ya da kâgir gibi yapının özellikleri kaydedilmiştir. (iii) İnşa ve tamir için gerekli masrafın nerelerden temin edileceği belirtilmiştir. (iv) Fermanların tastiri "Şûra-i Devlet Mülkiye Dairesi"nce yapılmaktadır.[7]

3 Numaralı Kilise Defteri

İncelediğimiz 3 Numaralı Kilise Defteri'nde yer alan fermanların gayrimüslimlerin sahip oldukları dini ve sosyal kurumların inşa ve onarımına ilişkin olduğu görülmüştür. Rum, Ermeni ve Yahudilerin hem kilise, havra gibi dini hem de hastane, okul, yetimhane ve mezarlık gibi sosyal amaçlı yapılarına verilen izin fermanlarının yer aldığı bu Kilise Defteri'nde yeni inşa edilecek yapılar için "müceddeten", onarılacak yapılar için de "tecdiden" ifadeleri geçmektedir. Defterdeki izinlerin çoğu kilise onarımı, bir kısmı ise okul ve hastane onarımı için verilmiştir. Osmanlı devleti bu dönemde yangın veya deprem gibi durumlarda yıkılan veya onarıma ihtiyaç gösteren sosyal amaçlı gayrimüslim kurumlarının onarımı için de izin vermiştir. Hastane ve yetimhane gibi bu kurumların onarımları sırasında bazı eklerin yapılmasına da kolaylık gösterilmiştir.

Elimizde 3 Numaralı Kilise Defter'inden alınmış, gayrimüslim cemaatlerin kilise, okul ve hastane inşasına izin verildiğini gösteren 17 adet ferman sureti bulunmaktadır. Bu tamir ve inşaya yönelik fermanlar özellikle dini mabetler bağlamında kapsamlı bir prosedürün yürütüldüğünü işaret etmektedir.[8]

a- Gayrimüslim cemaat lideri tarafından onarımın talep edilmesi

Gayrimüslim cemaat, beldelerinde tahrip olmuş kiliseni tamir edilmesi için kendi dini liderlerine veya mahalle kadılarına müracaat ederlerdi. Bu müracaat sırasında tamir konusu olan mabedin yangın, deprem veya eskidiğinden yıkılma gibi hangi gerekçeyle tamire ihtiyaç duyduğu ifade edilirdi. Bu gerekçe, daha sonra yapılacak teknik teftişten sonra tamir işleminin meşruiyetini sağlayacaktır. Mahallinde gerçekleştirilecek olan bu tür işlerin bitmesinden sonra cemaatin lideri olarak patriklik tarafından Divan'a müracaat edilerek tamir ve inşa talebinde bulunurdu.

---

7 Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Egitim-Ögretim Hürriyetleri", s. 160.

8 Gayrimüslimlerin ibadethaneleriyle ilgili tamir ve inşaya yönelik prosedür hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik, 2007), ss. 287-298.

b- Kilisenin bulunduğu yerde örfi ve teknik keşif yapılması

Patrikliğin talebi doğrultusunda kadılık ve hendese biriminden tamir ve inşa mahalli Müslümanların huzurunda, en, boy ve yükseklik gibi eski ölçülerinin belirlendiği bir keşif yapılırdı. Bu keşif sonucu tespit edilen ölçüler tamir sonuçlanıncaya kadar bir hüccet olarak bağlayıcı olmuştur. Aynı zamanda tamir ve inşa konusu olan mabedin sadece kendi sınırları içinde kaldığı, çevresindeki Müslümanlara ait ve özellikle vakıf arsalarına herhangi bir tecavüzün olmadığı tespit edilirdi. Bu uygulama için gerekirse yaş olarak geçmişe dönük şahitlik yapabilecek Müslümanların şahadetine başvurulurdu.

c- Kilisenin tamiri konusunda fetva alınması

Osmanlı devletinde ibadet yerlerinin inşa ve tamiri meselesinde önemli şer'i kriterler geçerli olmuştur. İslam hukukunda "anveten fetih" ve "sulhen fetih" kavramlarının yanında "kadîm olma" ve "hâdis olma" kriterleri de bağlayıcı olmuştur. Dolayısıyla fetih öncesi ibadethaneler kadîm sıfatını taşıdıklarından, asli ölçüleri üzerinde tamirleri ve yenilenmeleri şer'an caiz görülmüş, fetih sonrası inşa edilen kiliseler "hâdis" sıfatıyla yıktırılmış ya da cami olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı devletinde kilise, manastır ve benzeri ibadethanelerin tamir ve inşası için verilen iznin İslam hukukundaki "kadîm olma ve asli ölçülerine fazla bir şey eklemeden tamir etme" prensibine dayanmıştır.

d- Bu fetva doğrultusunda padişahın emri

Gayrimüslim cemaatin inşa ve tamir talepleri, teknik keşif ile şeyhülislamlık fetvası verilerine göre padişah ilgili bölgenin kadısına kanaatini bir ferman ile bildirirdi. Tarihi, teknik ve şer'i yönden olumlu görüş bildirilen inşa ve tamir taleplerini onaylayan bu fermanda başvuru sürecindeki bütün ayrıntılar yer almıştır. Bu ayrıntılar öncelikle inşa ve tamir konusu olan yapının şer'an bu talebe uygun olduğu, vakıf arazisi ya da başka bir araziyi mütecaviz olmadığı, kaç pencere, kapı ve kaç kat yapılacağı gibi binaların yapısal özelliği, her katın kullanım amacı ve birimleri, iç birimlerin nelerden oluştuğu ve binanın kâgir veya ahşap gibi inşaat özellikleri, en, boy ve yükseklik ölçülerinin bütün ayrıntısıyla verildiği, inşa ve tamir masraflarının kilise sandığı ve ilgili cemaat tarafından karşılanacağı, bununla birlikte hiç kimsenin masrafları karşılama konusunda zorlanmayacağı gibi hususlar olup bölgenin mülki idarecisinin bu süreçten tam olarak sorumlu olduğu bildirilmektedir.

e- Tamirden sonra tekrar keşif yapılması

İbadethanenin tamirinden sonra tamir öncesi teknik ölçüleri doğrultusunda yapı yeniden incelenerek herhangi bir ölçü aşımının söz konusu olup olmadığı tespit edil-

miştir. Tamir sonrası keşfin tamirat konusu olan yapının asli ölçütlerine uygunluğunun tespitinin yanında iki önemli gerekçesi daha bulunmaktadır. Bunlardan birisi, ölçülerin genişletilmesine göz yumarak bu suretle teknik yetkililerin herhangi bir yolsuzluk ve rüşvet suçu işlemelerinin önüne geçilmesine çalışılmıştır. Diğeri ise tamir olunan yapınan ruhsatta belirtilen inşaat niteliklerinin üzerine çıkılarak masrafın artırılma durumunun tespitidir. Nitekim bu tür tamir ve inşaatların masrafları öncelikle kilise yardım sandığından, yetmediğinde kilise cemaatinin yardımlarıyla yürütülmesi söz konusudur. Bununla birlikte cemaat üyelerinin hiçbirisin yardım talebi yönünde herhangi bir zorlamanın yapılmaması gerektiği ilgili fermanlarla yasaklanmıştır. Görüldüğü gibi devlet böyle bir konunun vesile edilerek halka baskı yapılmasını, çeşitli suiistimallerin ortaya çıkmasını önlemiştir. Buradan devletin gayrimüslim vatandaşları, dini liderlerin tahakkümünden korumak gibi bir endişesinin olduğu da anlaşılmaktadır.

3 Numaralı Kilise Defteri Belgeleri

3 Numaralı Kilise Defteri'nde pek çok Osmanlı beldesindeki gayrimüslim kurumlarının tamirine ilişkin belgeler yer almaktadır. Ancak burada özellikle İstanbul'da yer alan gayrimüslimlere ait mabetler ile hayri kurumların onarımına ait belgelere işaret edilmiştir. Bu kurumlar kiliseler, kilise müştemilatları, hastane ve okullardır. Özellikle kilise onarımına ait iki belgenin tam metin içeriği verilmek suretiyle, yukarıda sözü edilen kilise tamirine ilişkin prosedürün fermanlar içindeki ayrıntılı ifadesine dikkat çekilmiştir.

a- Kilise

▪ *Vüzera-i izâm-ı* saltanat-*ı* seniyyemden şehremini olup murassa, Osmanî ve birinci rütbe-i mecidî zişânı nişanlarına hâiz ve hâmil olan vezir-i dirâyet vezirim Mazhar Paşa iclalühuya hüküm ki: Kumkapı civarında kâin Nerdibanlı Kilise derununda mu*kaddem muhtarik olan Rum mektebinin bu kere mezkûr kilise bahçesi derununa tûlen 13,5 ve arzan 27 ve irtifa'an 20 zira' olmak üzere kargir olarak müceddeden inş*asına müsaade-i seniyyem erzan kılınması Rum Patrikliği canibinden ber takrir istid'a olunması üz*erine icra k*ılınan tahkikatta oradaki Rum cemaati ala'ttahmin 500 hanede 2,500 nüfustan ibaret olup mekteb-i mezkûrun mukataalı evkaftan olan sâlifüz-zikr bahçeye inşa olunmasına 8,000 kuruş masarifinden 500 lirası kilise sandığından ve mevcut olmayan mik*tarın* dahi cemaatça ianeten tesviye ve ifa kılınacağı ve ol babda bir gûnâ mahzur olmadığı anlaşılmış olmasıyla keyfiyet taraf-*ı* eşref-i padişahaneme arz ile lede'l-istizân müsaade-i seniyye-i mülûkânem erzan kılınarak emr-i humayûn-*ı* şahanem dahî sünûh ve *südûr eylemiş* olmağın, mükteza-yı münifi üzere ruhsatı hâvi divan-*ı* humayunumdan işbu emr-i celilü'l-kadrim ısdâr ve i'ta olunarak sen ki; emin-i müşarun ileyhsin salifü'z-zikr mektebin balada beyan olunan tûl ve arz ve irtifa-*ı* zi-

ralarını tecavüz etmemek *ve masarıfat-ı* inşaiyesi olan ber minval-*ı* muharrer 68,000 kuruştan 5,00 lirası kilise sandığından ve küsuru cemaatça ianeten tesviye ve ifa kılınmak üzere bina ve inşasına mümanaat olunmaması ve bu vesileyle cemaat-*ı* merkûmeden cebren akçe toplanılmak ve*yahud aher suretle izac olunmak misillü halât vukua getirilmemesi hususuna dikkat ve hilafı*ndan be-gayet tahaşi ve mücanebet eyleyesiz. (s/h. 15/35; h. 1305).

- *Mutezzari ricali devleti âliyemden Çatalca sancağı* mutasarrıfı olup ikinci rütbe-i Osmanî ve üçüncü *rütbe-i mecidi nişanîı* zişanlarına haiz ve hamil olan Cevad bey ve Çatalca kazası nâibi ve müftüsü zîde ilmühümaya ve aza-i meclise hüküm ki: Makri Köyü'nde (Bakırköy) vaki harap Ermenî mektebinde tûlen yirmi ve arzan on beş zira olmak üzre tevsian ve *tecdiden bina ve inş*asına ruhsat-*ı* seniyyem erzan kılınması mahalli Ermenî kilisesi cemiyeti tarafından istida olunmuş ve mevrud tehzirat ve mazbata maallerinden dahi mekteb-i mezkur oradaki Meryem Ana nâm Ermenî kilisesinin avlusu derûnunda olup tevsi'inde *mahzur olmadığı* anlaşılmış olmasıyla keyfiyet taraf-*ı* eşref-i padişaha arz ile ledel isti'zan mekteb-i mezkuru tevsian ve tecdiden inşasına müsaade-i seniyye-i mülûkanem erzan kılınarak emr-i hümayun-u şahanem sünuh ve südur eylemiş olmağa mukteza-i münif*im üzre ruhsata hâvi diva-ı* hümayunumda iş bu emr-i celili'l kadîm istar ve ita' olundu. Sen ki mutasarrıf ve nâib ve müfti ve sair mümâileyhumsiz, sâlif-ü zikr mekteb-i bâlada beyan olunan tûl ve arz ziraları tecavuz etmemek üzre bina ve inşasına mümanaat *olunmaması* ve bu vesileyle kimesneden cebren akçe toplanılmak veyahut âhar sûretle iz'ac olunmak misillü hâlât vukua getirilmemesi hususlarına dikkat ve hilafında tehaşi ve mücanevet eyleyesiz. (s/h. 15/24; h. 1305).

İki ferman metninde görüldüğü gibi, kilisenin tamir süreci, gayrimüslimlerin talepte bulundukları dönemden başlayarak bütün teknik detayın, şer'i temelin ve yerel mülki ve örfi idarenin sorumluluk sahibi kılınarak tamir sürecinde gayrimüslimler dahi tebaanın hiçbir üyesinin mağdur edilmemesine kesin bir dille işaret edilmiştir. Bundan sonra sıralanan diğer örneklerin tümü yukarıda yer alan fermanların formunda kaleme alınmış olup burada sadece öz olarak içeriği verilmiştir.

- Yedikule'deki Ermeni hastanesi ve içindeki kilisenin tamirine izin verilmesi (s/h. 16/36; h. 1305).
- Kuzguncuk, İcadiye mahallesinde bir yangın sırasında yanan bir Rum kilisesinin yeniden inşasına izin verilmesi (s/h. 40/92; h. 1307).
- Beyoğlu Yazıcı sokağında bulunan Karaimyan Memoryal Corc adlı Protestan kilisesinin İngiltere sefaretinin talebi üzerine tamirine izin verilmesi (s/h. 90/128; 1309).
- Büyükada'da bulunan Surp Bagos adlı Ermeni Katolik kilisesinin Ermeni Katolik Patrikliği'nin talebi üzerine tamirine izin verilmesi (s/h 110/270; h. 1310).

- Beyoğlu'nda bulunan Meryem Ana kilisesinin Rum patrikliğinin talebi üzerine asıl planına zarar verilmeden genişletilmesine izin verilmesi (s/h. 115/283; h. 1311).
- Rum Patrikliği'nin talebi üzerine Kumkapı büyük yangınında yanan Meryem Ana Kilisesi'nin yeniden yapılmasına ruhsat verilmesi (s/h 128/318; s. 1312).
- Rum Patrikliği'nin talebi üzerine Kınalıada'da bulunan ve harap olan Meryem Ana kilisesinin yeniden yapılmasına ruhsat verilmesi (s/h 150/377; h. 1313).

b- Kilise müştemilatı

- Şişli'de bulunan Ermeni mezarlığının duvarları ile papaz, mezarcı ve bekçi odalarının Ermeni patrikliğinin talebi üzerine inşasına izin verilmesi (s/h 112/277; h. 1311).

3 Numaralı Kilise Defteri'nde kilise, havra ve diğer mabet müştemilatının yanı sıra gayrimüslim halkın sosyal ve eğitime dair ihtiyaçlarına yönelik talepleri de kolayca kabul görmüştür. Nitekim kilise gibi ibadethanelerin inşa ve onarımına ait kesin prosedürün aksine, bu tür sosyal kurumların inşa ve onarımı konusunda daha esnek bir süreç izlendiği görülmektedir.

c- Hastane

- Katolik Patrikliği'nin talebi üzerine Beyoğlu'nun Taksim semtinin Pangaltı caddesinde bulunan ve yıkılmak üzere olan hastanenin yeniden yapılmasına ruhsat verilmesi (s/h 128/319; h. 1312).
- Rum Patrikliği'nin talebi üzerine Yedikule'de bulunan Rum Hastanesi'nde psikolojik tedavi gören hastaların tedavisi için geniş bir bölüm ile bir çamaşırhanenin inşasına ruhsat verilmesi (s/h 149/373; h. 1313).

d- Okul

- İstanbul Lonca mahallesinde bir yangın sırasında yanan Rum mektebinin yeniden inşasına izin verilmesi (s/h 40/91; h. 1307).
- Çarşamba mahallesinde bulunan Aya Yorgi kilisesi bahçesinde bulunan mektebin tamirine izin verilmesi (s/h 45/106; h. 1307).
- Tarabya Rum cemaati erkek çocuk mektebinin tamirine izin verilmesi (s/h 90/216; 1309).
- Beyoğlu Mustafa Çelebi mahallesinde bulunan Ermeni Kilisesi ile mektebinin Ermeni patrikliğinin talebi üzerine tamirine izin verilmesi (s/h 102/247; 1310).

- Heybeliada'da bulunan Panaya manastırı içindeki ticaret mektebinin Rum patrikliğinin talebi üzerine tamir ve inşasına izin verilmesi (s/h 109/267; h. 1310).
- Ermeni Katolik Patrikliği'nin talebi üzerine Taksim Pangaltı Caddesi'nde bulunan Surp Agop Hastanesi'nin yanına Ermeni erkek çocukları için bir mektep inşasına padişah tarafından izin verilmesi (s/h 127/317; h. 1311).
- Rum Patrikliği'nin talebi ile daha önce deprem dolayısıyla yıkılan Heybeliada'daki Tepe manastırı adı ile bilinen Ruhban mektebinin eski temelleri üzerine yeniden inşasına ruhsat verilmesi (s/h 148/372; h. 1313).

· Sonuç

Osmanlı'nın farklı dini mensubiyetlere yönelik hoşgörü ve itidal politikası şüphesiz kaynağını İslam geleneğinden almaktadır. Ancak bu geleneğin farklı zamanlarda ve farklı kişiler tarafından anlayış ve usul sapmasına yol açmamak için güçlü bir hukuk temeline oturtulduğu görülmektedir. Bu hukuk kodlarının bir kısmı gayrimüslim cemaatlerinin dini ve sosyal mekânlarının inşa ve tamirine ilişkin prosedürü içermektedir. Ele aldığımız 3 numaralı Kilise Defteri örneğinde görüldüğü gibi, bu prosedür her yönüyle uygulanmış ve hem Müslim hem de gayrimüslim cemaatlerin zararına herhangi bir sonuç oluşmasına imkan verilmemesine gayret edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde yeni kilise inşa etme konusundaki yasaklama bu hukuk kodları içinde yer alan bir diğer uygulamayı ifade etmektedir. Ancak 19. yüzyılda ilan edilen Tanzimat ve Islahat fermanı ile yeni kiliselerin yapımının yolu açılmış olmaktadır. İçeriğindeki belgeleri değerlendirdiğimiz Kilise Defteri de tarih itibarıyla söz konusu yeni düzenleme döneminin sonrasına rastlamaktadır. Fakat söz konusu defter kayıtlarında yeni kilise yapma talebinden çok eskimiş, yanmış, depremde zarar görmüş veya herhangi bir sebeple yıkılmaya yüz tutmuş ya da yıkılmış gayrimüslim mabetlerinin onarımı için izin talep edildiği görülmektedir. Bu belgelerden, mabetlerin yanı sıra kilise müştemilatı, çamaşırhane, yetimhane, okul ve hastane gibi gayrimüslimlerin hem dini hem de sosyal ve eğitime ait bina yenileme taleplerine yönetim tarafından olumlu cevap verildiği görülmektedir.

Fermanlarda yer alan teknik ayrıntıların yanı sıra şeyhülislamlık fetvalarının içeriği, gayrimüslimlerin taleplerinin karşılanmasının şer'i hukuk ile uyumlu olduğuna ve dolayısıyla Müslüman halk için bile bağlayıcı bir uygulama olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, ferman sonunda yer alan söz konusu inşa ve tamir sürecinin maddi külfetiyle sadece Müslüman halkın değil gayrimüslim cemaatin bile mağdur edilmemesi emriyle yönetimin bütün tebaası üzerindeki hâmiyetini ifade eden irade açığa çıkmaktadır. Ele aldığımız defterdeki belgeler çerçevesinde, ferman konusu olan çok sayıdaki dini ve hayri gayrimüslim kurumuna tanınan onarım hakkıyla

İstanbul adeta bu defterlerin hukuk temeline dayalı hoşgörü modelinin en önemli mekânı olmuştur.

Kaynakça

3 Numaralı Kilise Defteri, BOA.DVNS.KLS.d.03.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı* Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi (İstanbul: Risale, 1996).

Güler, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Egitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı* Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 9, 1998.

Karataş, Ali İhsan, *Osmanlı* Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı: Bursa Örneği (İstanbul: Gökkubbe, 2009).

Kaya, Önder, *Tanzimattan Lozan'a Azınlıklar* (İstanbul: Yedi Tepe, 2004).

Kenanoğlu, Macit, *Osmanlı* Millet Sistemi: Mit ve Gerçek (İstanbul: Klasik, 2007).

Üçok, Coşkun, "Türk Hukuk Tarihi Rakımından Devlet Arşivinden İstifade İmkânları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(1), 1951